

## Z D R A V Á S P O L E Ě N O S T

=====

(The Sane Society, New York 1955, oddíl 5, část B), kapitola Odcizení,  
strana originálu 124 - 169.)

Jak naznačuje odkaz k modlářství, odcizení není v žádném případě moderním jevem. Vybočovalo by z rámce knihy, kdybychom se snažili podat nástin historie odcizení. Postačí říci, že se zdá, že odcizení se liší od kultury ke kultuře nejen co do specifických sfér, které jsou odcizeny, ale i co do úplnosti procesu.

Odcizení, jak je nacházíme v moderní společnosti, je téměř úplné. Proniká vztahem člověka k práci, k věcem, které konsumuje, ke státu, k bližnímu i k sobě samému. Člověk vytváří svět věcí, jaký nikdy předtím neexistoval. Vytváří složitý společenský stroj ke správě technické mašinerie, kterou zkonstruoval. Avšak toto vše je nad ním a přes něj. Člověk se necítí jako stvořitel a centrum, ale jako otrok Golema, který je dílem lidských rukou. Čím mocnější a gigantičtější jsou síly, které uvolnil, tím se jako lidské bytí cítí bezmocnější. Odcizen od sebe sama stojí proti své tváři vtisknuté do věcí, jež vytvořil. Přestal být majitelem sebe sama, je vlastněn svým výtvozem .....

Co se stalo s dělníkem? Řečeno slovy přemýšlivého a důkladného pozorovatele industriální scény: "V průmyslu se osobnost stává ekonomickým atomem, který tancuje podle melodie atomického řádu. Vaše místo je právě zde, budete sedět takto, vaše paže se budou pohybovat x inchů ve směru poloměru Y a čas pohybu bude .000 minut .....

Práce se stává stále více bezmyšlenkovitou a opakovanou, neboť plánovači, tito mikropohybovatelé, a vědečtí manažeři dále olupují dělníka o jeho právo myslet a svobodně se pohybovat. Potlačována je potřeba řídit, tvůrčí schopnost, zvědavost a nezávislé myšlení. Výsledkem, a to nevyhnutelným, je potření nebo popření části dělníka, apatie nebo destruktivnost, psychický úpadek."<sup>1)</sup>

I úloha manažera je úlohou odcizenou. Řídí sice celek a nikoli pouhou část, ale je rovněž odcizen od svého výrobku jako něčeho konkrétního a užitečného. Jeho cílem je výnosně uplatnit kapitál, investovaný jinými. Ovšem ve srovnání se starším typem vlastníka - manažera je, moderní manažerství mnohem méně interesováno na rozsahu zisku, vypláceném akcionářům jako dividendy, než na výnosném fungování a expanzi podniku. Je charakteristické, že v manažerství poměrně získávají na významu ti, kteří obstarávají pracovní vztahy a prodej - tedy manipulují lidmi - ve srovnání s oněmi, kteří se starají o technický aspekt výroby.

Manažer, stejně jako dělník či kdokoli jiný, přichází do styku s neosobními giganty: s gigantickým konkurenčním podnikem, s gigantickým národním a světovým trhem, s gigantickým zákazníkem, jemuž se musí vlihotit a jímž musí být manipulováno, s gigantickými odbory a gigantickou vládou. Všichni tito obři mají pocho-pitelně vlastní život; ovlivňují činnost manažera a řídí činnost dělníka a úřed-níka.

-----  
Problém manažera otvírá jeden z nejvýznamějších jevů odcizené kultury, jev

1) J.J. Gillespie: Free Expression in Industry, The Pilot Press, London Ltd 1948.

byrokratizace. Velké podniky stejně jako vládní správa jsou řízeny byrokracií. Byrokraté jsou specialisty v řízení věcí a lidí. V souhlase s velikostí aparátu, který má být spravován, a z toho plynoucí abstraktifikací - byrokratův vztah k lidem je vztahem naprostého odcizení. Lidé, kteří mají být spravováni, jsou objekty, o nichž byrokrat neuvažuje ani s láskou ani s nenávistí, ale zcela neosobně. Pokud se týče jeho profesionální činnosti, manažer-byrokrat naprosto nemusí cítit. Musí manipulovat lidmi jako by to byly číslice či věci. Řídící byrokraté jsou nezbytní, pokud ohromnost organizace a extrémnost dělby práce brání každému jednotlivému individuu vidět celek. Pokud neexistuje organická a spontánní kooperace mezi různými individui nebo skupinami uvnitř průmyslu. Bez řídících byrokratů by podnik zkrachoval v krátké době, protože by nikdo neznal tajemství jeho chodu. Byrokraté jsou stejně nepostradatelní jako tuny papíru, které se konsumují za jejich vedení. Právě proto, že každý - s příměsí bezmocnosti - cítí životně důležitou úlohu byrokratů, těší se respektu téměř božskému. Každý cítí, že kdyby jich nebylo, všechno by se rozpadlo. Ve středověkém světě byli vůdcové považováni za reprezentanty bohem stanoveného pořádku. Úloha byrokratů v moderním kapitalismu je sotva méně posvátná, neboť je nezbytná pro přežití celku.

Marx pronikavě definoval byrokrata: "Byrokrat pohlíží na svět jako na pouhý objekt své činnosti." Je zajímavé poznamenat, že duch byrokracie nevešel jen do obchodu a státní správy, ale i do odborů a velkých demokratických socialistických stran v Anglii, Německu i Francii. ....

Jaké je postavení vlastníka podniku, kapitalisty? Zdá se, že malý podnikatel je ve stejném postavení jako jeho předchůdce před sty lety. Vlastní a řídí svůj malý podnik, je ve styku s celou obchodní či průmyslovou činností, má osobní kontakt se svými zaměstnanci a dělníky. Žije však v odcizeném světě ve všech ostatních sociálních a ekonomických aspektech, a je pod neustálým tlakem větších konkurentů, není v žádném případě svoboden, jako byl děd na stejném místě, .....

Co je však v současné ekonomice stále podstatnější, je velké podnikání, velké korporace. Jak to vyjádřil velmi výstižně Drucker: "V podstatě je to velká korporace - specifická forma, v níž je organizováno Velké Podnikání v ekonomice volného kapitalismu - která vyrostla jako representant a determinující socio-ekonomická instituce, která vytváří šablony a určuje chování dokonce i majitele nárožní trafiky, který nikdy nevlastnil akcie, i jeho posílka, který nikdy ani nevstoupil do továrny. A tak je charakter naší společnosti určován a podmiňován strukturní organizací Velkého podnikání, technologií výroby masové produkce a stupněm, v němž velké korporace uskutečňují naše společenská křesla a sliby."<sup>1)</sup>

Jaké je pak postavení "vlastníka" velké korporace? Je to vztah úplného odcizení. Jeho vlastnictví spočívá v kusu papíru, jež reprezentuje určitou část celkové sumy peněz. Nemá žádnou odpovědnost za podnik ani jakýkoli vztah k němu. Tený vztah odcizení vystihl velmi jasně Berleuh a Meansův popis postavení majitele akcií podniku:

"1. Posice vlastnictví se mění z činitele aktivního v pasivní. Namísto skutečného fyzického vlastnictví, jež by mohl spravovat a za něž by byl odpovědný, vlastník má nyní kus papíru, reprezentující sadu práv a vyhlídek. Má však nepatrnou kontrolu nad podnikem a fyzickým vlastnictvím - nástroji výroby, na níž je zainteresován. Zároveň nenese žádnou odpovědnost vůči podniku nebo svému fyzickému vlastnictví. Říká se často, že vlastník koně je odpovědný. Žije-li kůň, musí jej krmit.

1) Viz Peter Drucker: Concept of Corporation, The John Day Company, New York 1946, str. 8, 9.

Pojde-li, musí jej pohřbít. Nic z takové odpovědnosti neplatí pro majitele podílu na akciích. Vlastník nemá prakticky moc, aby svým úsilím ovlivnil odpovídající vlastnictví.

2. Spirituální hodnoty, které dříve šly ruku v ruce s vlastnictvím, jsou dnes od něho odloučeny. Fysické vlastnictví, které mohlo být svým vlastníkem utvářeno, bylo mu s to - vedle příjmu v konkrétnější podobě - přinést přímé uspokojení. Představovalo rozšíření jeho osobnosti. S prudkým vývojem korporace majetník vlastnictví tuto vlastnost ztratil ještě více než dělník v průběhu průmyslové revoluce.

3. Hodnota individuálního bohatství se dostává do závislosti na silách, které jsou neprosto mimo člověka a jeho úsilí. Namísto toho jeho hodnotu určují činy jednotlivců z rozkazu podniku na straně jedné, jednotlivců, nad nimiž nemá skutečný vlastník žádnou kontrolu, na straně druhé činy ostatních na sensitivním a často rozmarném trhu. Hodnota je dále subjektem velkých výkyvů, v nichž společnost odhaduje vlastní bezprostřední budoucnost a jež jsou reflektovány v obecné úrovni hodnot na organizovaném trhu.

4. Hodnota bohatství individua nejen stále fluktuuje - to můžeme říci o veškerém bohatství - ale je subjektem stálého odhadování. Individuum může spatřovat změny v odhadované hodnotě svého majetku od okamžiku, k okamžiku, což je skutečnost, která může znatelně ovlivnit vydání jejího příjmu a její potěšení z něj.

5. V důsledku organizovaného trhu se individuální vlastnictví stalo nesmírně pohyblivým. Individuální vlastník jej může okamžitě obrátit v jinou formu bohatství - a za předpokladu, že tržní mašinerie je fungující řád - může tak učinit bez vážné ztráty způsobené přinuceným prodejem.

6. Bohatství je stále méně a méně bezprostředně použitelné. Když má bohatství na příklad formu půdy, vlastník je může bezprostředně použít - i když hodnota půdy na trhu je zanedbatelná. Fysická kvalita onoho bohatství zprostředkovává majiteli subjektivní hodnotu zcela nezávisle na možné tržní hodnotě. Novější forma vlastnictví je zcela neschopna pro přímé užívání. Přímý užitek může získat majitel jen prodejem na trhu. Je tak spjat s trhem jako nikdy předtím.

7. A konečně v systému sdružení se vlastníku industriálního bohatství ponechává pouhý symbol vlastnictví, zatímco moc, odpovědnost a prostředky, které byly dříve integrální součástí vlastnictví, jsou přeneseny na oddělenou skupinu, v jejích rukách je řízení.<sup>1)</sup>

Jiným významným aspektem odcizeného postavení majitele akcií je ovládnutí jeho podniku. Legálně akcionáři podnik ovládají, to jest volí správu do té míry, jako lidé v demokracii volí své představitele. Fakticky však je jejich řízení nepatrné, podle skutečnosti, že podíl každého jednotlivce je neobyčejně malý, takže není zainteresován na tom, aby se zúčastňoval schůzí a aktivně vystupoval.

Proces spotřeby je stejně odcizen jako proces výroby. Věci získáváme prostřednictvím peněz, to především. Zvykli jsme tomu a bereme to jako samozřejmé. Ve skutečnosti je to však nejošidnější cesta nabývání věcí. Peníze reprezentují práci a úsilí v abstraktní podobě. Není to však nutně moje práce a mé úsilí, pokud je mohu

1) Viz A.A.Berle a G.C. Means: The Modern Corporation and Private Property, The Maxmillan Company, New York 1940, str. 66 - 68.

získat dědictvím, podvodem, štěstím a mnoha dalšími způsoby. Avšak i tehdy, získám-li je svým úsilím, (zapomeňme na okamžik, že mé úsilí by mi nemuselo přinášet peníze, kdyby nebylo skutečnosti, že jsem zaměstnaný člověk), nabytí jsem jich zvláštní cestou, specifickým druhem úsilí, jež odpovídá mé obratnosti a schopnostem, zatímco při vydávání se peníze přeměňují v abstraktní formu práce a mohou být směněny za cokoli jiného. Mám-li peníze, pak abych cokoli získal, nemusím vynaložit žádné další úsilí nebo zájem. Mám-li peníze, mohu získat skvělý obraz, třebaš nemám vůbec smysl pro umění. Mohu si koupit nejlepší magnetofon, třebaš nemám vůbec hudební smysl. Mohu si pořídit knihovnu, třebaš ji užívám pouze okázale. Mohu si koupit vzdělání, třebaš je potřebuji pouze jako dodatečné společenské plus. Mohu dokonce zničit obraz a knihy, které jsem koupil, a mimo ztrátu peněz mne jinak nic nepostihne. Pouhé vlastnictví peněz mi dává právo nabývat a nakládat jakkoli s tím, co jsem získal. Lidská cesta nabývání by měla učinit kvalitativně souměřitelné věci z toho, co nabývám, a jaké úsilí vynakládám. Získání chleba a ošacení by nemělo záviset na žádné jiné premise vyjma na té, že jsem naživu. Získávání knih a obrazů na mém úsilí je pochopit a na mé schopnosti je užívat. V této knize není místo pro diskusi, jak tyto principy prakticky uplatnit. Podstatná je okolnost, že způsob nabývání věcí je oddělen od způsobu, jak je užíváme.

Avšak i když pomineme metody nabývání - jak užíváme věcí, které jsme získali? Co se mnoha věcí týče, neexistuje ani záminka pro jejich užívání. Získáváme je právě proto, abychom je měli a uspokojuje nás vlastnictví, které nemá smysl. Nákladný jídelní příbor nebo křišťálová váza, jichž nikdy neužíváme z obavy před rozbitím, sídlo a mnoha nepoužívanými místnostmi, nezbytné vozy a sloužící, stejně jako ohavné bric à brac rodiny nižších středních vrstev poslouží jako příklady rozkoše vlastnit místo užívat. Toto uspokojení z vlastnění per se bylo ovšem nápadnější v devatenáctém století. Dnes pochází většina uspokojení spíše z vlastnictví věcí určených k užívání než z vlastnictví věcí k pouhému držení. To však nic nemění na faktu, že i v rozkoši z užívaných věcí má ohromný podíl faktor uspokojení z prestiže. Vůz, chladnička, televize se vlastní pro reálný užitek, ale také, aby byly vidět. Ukazují postavení vlastníka.

Jak užíváme věcí, které získáváme? Začneme jídlem a pitím. Jíme chléb, který je bez chuti a výživnosti, protože jeho bělost a "čerstvost" v nás vyvolává pocit bohatství a významnosti. Ve skutečnosti jsme ztratili kontakt s reálným světem věcí, které jíme, a "jíme" představy. Naše chuť i naše tělo jsou vyloučeny z aktu spotřeby, na níž mají prvotní zájem. Pijeme nálepky. S lahvičkou Coca-Coly pijeme kresbu pěkného chlapce a dívky, kteří pijí na reklamě, pijeme slogan "chvilka, která osvěží", pijeme velký americký zvyk. Naposled ze všeho pijeme svou chutí. A je to ještě horší, jedná-li se o spotřebu věcí, jejichž celá realita je většinou klamem reklamní kampaně - jak je to u "zdravotních" mýdel nebo zubních past.

V uvádění příkladů bych mohl pokračovat do nekonečna. Je ovšem zbytečné tuto věc dále rozvádět, neboť každý si může domyslet stejně mnoho příkladů jako já sám. Přeji si jen zdůraznit princip, který je v nich obsažen: akt spotřeby by měl být konkrétním lidským aktem, při němž se podílí naše smysly, tělesné potřeby, náš

estetický smysl, to jest, v němž jsme obsaženi my konkrétní, smysloví, citící a usuzující lidské bytosti. Akt spotřeby by měl být zkušeností plnou významu, lidskou a produktivní. V naší kultuře o tom lze stěžít mluvit. Spotřeba je v podstatě uspokojováním uměle vyvolaných přeludů, je výkonem fantazie odcizené od našeho konkrétního, reálného já.

Je nutno se zmínit o jiném aspektu odcizení od věcí, které konzumujeme. Jsme obklopeni věcmi, o jejich podstatě a původu nic nevíme. Telefon, radio, magnetofon a ostatní složité přístroje jsou pro nás většinou stejně tajemné, jako by byly pro člověka primitivní kultury. Víme, jak je užívat, či lépe víme, který knoflík zmáčknout. Nevíme však, na jakém principu fungují, s výjimkou nejvýznamnějších termínů čehosi, co jsme se kdysi učili ve škole. Ale i věci, které se nezakládají na obtížných vědeckých principech, jsou nám většinou stejně odcizeny. Nevíme, jak se vyrábí chléb, látka, stůl, sklo. Konzumujeme tak, jak vyrábíme: bez jakéhokoli konkrétního vztahu k objektům, s nimiž jsme ve styku. Žijeme ve světě věcí a jediný náš styk s nimi je ten, že víme, jak s nimi manipulovat nebo jak je konzumovat.

Náš způsob spotřeby nutně vede k tomu, že nikdy nejme uspokojeni, protože to není naše reálná konkrétní osobnost, která konsumuje reálnou a konkrétní věc. Tak rozvíjíme stále vzrůstající potřebu stále více věcí a stále rostoucí spotřeby. Je pravda, že pokud životní standart obyvatelstva je pod důstojnou úrovní existenčního minima, existuje přirozená potřeba větší konsumpce. Je pravda i to, že existuje oprávněná potřeba pro větší konsumpci s tím, jak se člověk kulturně vyvíjí a má jemnější potřeby lepší potrawy, objektů uměleckého vnímání, knih atd. Naše touha po spotřebě však ztratila veškeré sepětí s reálnými potřebami člověka. Myšlenka konsumovat více a lepších věcí původně znamenala umožnit člověku šťastnější a spokojenější život. Spotřeba byla prostředkem k cíli, k cíli štěstí. Nyní se stala samoučelem. Stálé vzrůstání potřeb nás nutí k stále rostoucímu úsilí, činí nás závislé na těchto potřebách a na lidech a institucích, jejichž pomocí je získáváme...

Dnešní člověk je fascinován možností nakupovat více lepších a zejména nových věcí. Má hlad po spotřebě. Akt nakupování a konsumování se stal kompulzivním, irracionálním cílem, protože je samoučelem, jež má nepatrný vztah k užívání či potěšení z věcí, které jsme koupili a konzumovali. Snem každého je koupit poslední trefku, poslední model čehokoli, co je na trhu. Ve srovnání s tím je opravdové potěšení z používání zcela druhotné. Kdyby se moderní člověk odvážil vyjasnit si svou představu o nebi, jeho vidina by připomínala největší obchodní dům na světě, vystavující nové věci a věcičky, kde on sám by měl dostatek peněz, aby je mohl nakupovat. V tomto nebi trefek a zboží by chodil s ústy podivem otevřenými, za předpokladu ovšem, že by zde bylo stále víc a nových věcí ke koupi a snad i s tím, že jeho sousedé by byli na tom poněkud hůř než on.

Je dosti příznačné, že jeden ze starších rysů střední společenské třídy - vztah k majetku a vlastnictví - prodělal podstatnou změnu. Ve vztahu člověka k jeho vlastnictví byl dříve určitý pocit lásky. Přirostlo mu k srdci, byl na ně hrdý. Věnoval mu velkou péči a bolestně se ho dotýkalo, jestliže se musel od svého vlastnictví odloučit, když už nebylo k užitku. Z tohoto smyslu pro vlastnictví dnes zůstalo velmi málo. Dnes člověk miluje novost věcí, kterou koupil a je hotov ji zradit, jakmile se objeví něco novějšího.

Zvolím-li pro stejnou změnu charakterologické termíny, mohu poukázat na to, o čem jsem již mluvil v souvislosti s hromadivou orientací, převládající v obrazu devatenáctého století. V polovině dvacátého století hromadivá orientace uvolnila místo receptivní orientaci, v níž je cílem přijímat, "hlídat", mít stále něco nového,

žít se stále otevřenými ústy. Tato receptivní orientace je spjata s tržní orientací, zatímco hromadivost devatenáctého století byla spjata s vykořisťovatelskou orientací.

Odcizený vztah ke spotřebě, o němž jsme mluvili jako faktorů našeho nabývání a konzumování zboží, podmiňuje ovšem i využívání volného času. Co lze očekávat? Pracuje-li člověk bez skutečného vztahu k tomu, co dělá, jestliže kupuje a konzumuje zboží abstraktním a odcizeným způsobem, jak může využívat svého volného času aktivně a produktivně? Zůstává stále pasivním a odcizeným konzumentem. "Konzumuje" sportovní hry, filmy, noviny a magazíny, knihy, přednášky, krajinu a společenská shromáždění stejně odcizeným a abstraktifikovaným způsobem, jako konzumuje koupené zboží. Ničeho se nezúčastňuje aktivně, přeje se "pobrat" vše, co jen lze a mít kolik je jen možno kultury, potěšení a všeho ostatního. Ve skutečnosti nemá svobodu užívat "svůj" volný čas. Konzumace jeho volného času je podmíněna průmyslem stejně, jako je jím podmíněno nakoupené zboží. Manipuluje se jeho vkusem: přeje si vidět a slyšet to, o čem bylo určeno, aby si přál vidět a slyšet. Zábava je průmysl jako každý jiný. Zákazník je zpracován, aby si ji koupil obdobně jako si kupuje šaty a obuv. Hodnota zábavy je určena jejím úspěchem na trhu a nikoli něčím, co by bylo měřitelné v lidských termínech.

V kterékoli produktivní a spontánní činnosti - když čtu, dívám se na krajinu, hovořím s přáteli atd. - se něco ve mně děje. Po dané zkušenosti jsem něčím jiným, než jsem byl před ní. Při odcizené formě potěšení se ve mně neděje nic. Konzumuji to a ono, nic se ve mně nemění a pouze zbudou nějaké vzpomínky na to, co jsem dělal. Jedním z nejnápadnějších příkladů pro tuto rozkoš konzumovat je amatérské fotografování, které se stalo jednou z nejrozšířenějších činností ve volném čase. Heslo Kodaku "Vy stisknete knoflík, my uděláme ostatní", jež od r. 1899 tak velice pomáhalo popularizaci fotografie po celém světě, je symbolické. Je jedním z nejranějších podnětů, které vyzývají pocit moci z tisknutí knoflíků. Nedělejte nic, nic nemusíte znát, vše je hotovo: na vás je jen zmáčknout knoflík. Vskutku, zhotovování momentek se stalo jedním z nejprizmatičtějších projevů odcizeného zrakového vnímání, konzumace stínů. "Turista" se svou kamerou se stal význačným symbolem odcizeného vztahu ke světu. Jelikož je stále zaměstnán snímáním obrázků, on skutečně vůbec nic nevidí. Kamera se dívá za něj. Výsledek jeho "zábavné" cesty je kolekce momentek, které jsou náhražkou za zkušenost, kterou by byl mohl mít, ale neměl.

Člověk je odcizen nejen od práce, již dělá, a od zábav a věcí, které konzumuje, ale také od společenských síl, které ovlivňují naši společnost a život každého jejího člena.

Naše skutečná bezmocnost vůči silám, které nás ovládají, se zvláště drasticky projevuje v těch společenských katastrofách, které se nakonec vždy vyskytnou, ačkoli jsou v každé době odmítány jako nežádoucí incidenty: ekonomické deprese a války. Tyto společenské jevy se zdají být spíše přírodními katastrofami než tím, čím jsou skutečně - totiž incidenty, které vytváří člověk, i když bez úmyslu a vědomí.

Tato anonymita společenských sil je vlastní struktuře kapitalistického způsobu výroby.

V protikladu k mnoha ostatním společnostem, v nichž jsou společenské zákony zřetelné a určeny na základě politické moci nebo tradice - kapitalismus takové zřetelné zákony nemá. Je založen na principu, že jestliže se každý přičiňuje na trhu pro sebe, vznikne obecný prospěch a řád, nikoli anarchie. Existují sice ekonomické zákony trhu, ty však působí za zády jednatelů individua, které se obírá jen soukromými zájmy. Můžete se snažit tyto zákony trhu uhádnout, stejně jako kalvinisté

v Ženevě se snažili uhádnout, zda jsou bohem předurčení ke spáse nebo ne. Ale zákony trhu stejně jako božího chtění jsou mimo dosah vaší vůle a vlivu.

Vývoj kapitalismu do značné míry prokázal, že tyto principy fungují. A je vsakutku zázračné, že důsledkem antagonistické kooperace samostatných ekonomických entit je kvetoucí a stále se rozvíjející společnost. Je pravda, že kapitalistický výrobní způsob je příznivý politické svobodě, zatímco jakýkoli centrálně plánovaný společenský řád je v nebezpečí, že povede k politickému šikanování a konečně k diktátorství. Protože zde není místo pro rozpravu, zda existují jiné alternativy vyjma volbu mezi "svobodným podnikáním" a politickou reglementací, je třeba v této souvislosti poznamenat, že sám fakt, že jsme ovládáni zákony, které neřídíme a které si dokonce ani nepřejeme řídit je jedním z nejvýznamnějších projevů odcizení. My produkujeme svá ekonomická a sociální zařízení a zároveň odmítáme odpovědnost, záměrně a horlivě, a plní naděje či úzkosti očekáváme, co přinese "budoucnost". Zákony, které nás ovládají, jsou vtělením našich vlastních činů, jsou však nad námi a my jsme jejich otroky. Gigantický stát a ekonomický systém nemohou být řízeny jedincem. Bouřlivě se ženou a jejich vůdcové se podobají jezdci na splašeném koni, který aniž by dokázal koně řídit, je přece hrdý, že se dokáže udržet v sedle.

Jaký je vztah moderního člověka k jeho bližnímu? Je jedním ze dvou abstrakcí, dvou žijících strojů, které se navzájem užívají. Zaměstnavatel užívá toho, koho zaměstnává. Kdokoli je komukoli jinému zbožím, s nímž se vždy zachází s určitou dávkou přátelskosti, protože - třeba není k užítku teď, může být později. V dnešních lidských vztazích se nenajde mnoho lásky nebo nenávisti. Spíše povrchní přátelství a více než povrchní slušnost, ale pod povrchem ke odstup a chlad. A také mnoho jemné důvěry. Říká-li jeden druhému "Mluvíte o Johnu Smithovi, je to dobrý chlapík", je to výraz jakéhosi ujištění proti obecné nedůvěře. Dokonce i láska a vztah mezi oběma pohlavími nabývá tohoto rázu. Velká sexuální emancipace po první světové válce byla zoufalým pokusem o náhražku hlubšího citu lásky vzájemnou sexuální rozkoší. Když se to projevovalo ve zklamání, erotická láska mezi pohlavími byla redukována na minimum a nahrazena přátelským vztahem, jakýmsi malým koncernem, který spojoval své síly v zájmu lépe obstát v denním boji o život a zbavit se pocitů izolace a osamělosti, jež má každý z nás.

Odcizení člověka od člověka ústí ve ztrátu oněch obecných a sociálních pout, která charakterizují společnost středověku stejně jako mnohé předkapitalistické společnosti.<sup>1)</sup> Moderní společnost se skládá z "atomů" (užíváme-li řeckého ekvivalentu pro individuum), malých částíček od sebe odcizených, jež drží pohromadě sobecké zájmy a nutnost si poskytovat užitek. Člověk je však společenským bytím a hlubokou potřebou sdílet, pomáhat a cítit jako člen skupiny. Co se stalo s těmito sociálními potřebami člověka? Projevují se ve zvláštní veřejné sféře, jež je přísně oddělena od sféry soukromé. Naše soukromé vztahy k bližním ovládá princip egoismu, v křiklavém rozporu s křesťanským učením. Individuum je vedeno egoistickým zájmem a nikoli solidaritou a láskou s bližními. Tyto city se mohou utvrzovat druhotně jako privátní akty filantropie nebo laskavosti, ale nejsou částí základní struktury našich sociálních vztahů. Naš společenský život jako "občanů" je oddělen od našeho soukromého života jako jednotlivců. V oblasti státu je ztělesnění naší společenské existence. Předpokládá se - a také tomu tak skutečně je - že jako občané prokážeme smysl pro povinnost a závazky. Platíme daně, volíme, respektujeme zákony a v případě války jsme ochotni obětovat své životy. Může být názornější případ oddělení soukromé a veřejné existence než fakt, že tentýž člověk, kterého by nikdy

1) Viz pojem "Gemeinschaft" (pospolitost) proti pojmu "Gesellschaft" (společnost) v Toennisově smyslu.

nenapadlo vydat sto dolarů na pomoc někomu cizímu, neváhá riskovat svůj život, aby zachránil téhož člověka ve válce, když oba mají uniformu? Uniforma je ztělesnění naší společenské podstaty - civilní oděv je ztělesnění naší podstaty egoistické.

Zajímavou ilustraci této teze nalezneme v nejnovější knize S.A. Stouffera.<sup>1)</sup> Na otázku, položenou částí americké veřejnosti "co vám působí největší starosti", odpovídala převážná většina tak, že uváděla osobní, ekonomické, zdravotní nebo jiné problémy. Jen 8% mělo na mysli světové problémy včetně války ..... Tyto společenské záležitosti se nepociťují jako osobní realita a proto není důvod se jimi znepokojovat. Je rovněž zajímavé poznamenat, že navzdory faktu, že téměř všichni věří v boha, zdá se, že se stěží najde někdo, kdo se znepokojuje o svou duši, spásu, spiritální vývoj. Bůh je stejně odcizen jako svět jako celek. Co poutá zájem a vzbuzuje obavy je oddělená soukromá sféra života; nikoli sféra společenská a universální, jež nás spojuje s naším bližním.

Dělba společenství a politický stát vede k projekci všeho politického citění do státu, který se tak stal idolem, silou stojící mimo člověka a nad ním. Člověk se podřizuje státu jako ztělesnění vlastního společenského citění, které uctívá jako sílu od sebe odcizenou. Ve svém soukromém životě jednotlivce trpí osamělostí a izolovaností, které jsou nevyhnutelným důsledkem tohoto oddělení. Uctívání státu se může rozplynout pouze tehdy, jestliže si člověk navrátí zpět společenskou moc a vybuduje společenství, v němž jeho sociální citění nebude něčím přidaným k jeho soukromé existenci, ale v níž bude jeho společenská a soukromá existence jednotná.

Jaký je vztah člověka k sobě? Na jiném místě jsem popsal tento vztah jako "tržní orientaci".<sup>2)</sup> V této orientaci zakouší člověk sebe sama jako věc, kterou je třeba úspěšně uplatnit na trhu. Nezakouší sebe sama jako aktivního činitele, jako nositele lidských schopností. Je od nich odcizen. Jeho cílem je úspěšně se prodat na trhu. Jeho pocit sama sebe nevyplývá z jeho aktivity jako milující a myslící individuality, ale z jeho společensko-ekonomické úlohy. Kdyby věci mohly mluvit, pak psací stroj by na otázku "Co jste" odpověděl "Jsem psací stroj", automobil by odpověděl "Jsem automobil", nebo přesněji "Jsem Ford" nebo "Buick" nebo "Cadillac". Zeptáte-li se člověka "Co jste?", odpoví "Jsem výrobce", "Úředník", "Lékař" - nebo "Jsem ženatý", "Jsem otec dvou dětí" a jeho odpověď má do značné míry ten význam, jaký by měly odpovědi mluvících věcí. Neboť cesta, jíž zakouší sebe sama, není cestou člověka, s láskou, obavami, přesvědčením, pochybami, ale cestou abstrakce, odcizené od své reálné podstaty, jež vyplňuje určitou funkci v sociálním systému. Jeho pocit hodnoty závisí na jeho úspěchu: zda se může příznivě prodat, zda ze sebe může udělat něco víc než čím byl, zda je úspěšný. Jeho tělo, mysl a duch jsou jeho kapitálem: jeho životním úkolem je příznivě je investovat, dostat ze sebe zisk. Lidské kvality jako přátelství, zdvořilost, laskavost jsou přeměněny ve zboží, ve výbavu "osobnostního balíčku" pro vyšší cenu na trhu osobností. Jestliže se individuum nezdaří výhodně se investovat, cítí, že je to jeho vada. Uspěje-li, je to jeho úspěch. Je zřejmé, že jeho pocit vlastní hodnoty závisí na faktorech mu vnějších, na tělovém soudu trhu, který rozhoduje o jeho hodnotách podobně jako o hodnotách

1) Communism, Conformity and Civil Liberties, Doubleday and Co, Inc. Garden City, New York 1955.

2) Viz můj popis tržní orientace v Man for Himself, str. 67 a násl. Pojem odcizování není stejný s pojmem charakterové orientace v termínech receptivní, vykořisťovatelské, hromadivé, tržní a produktivní orientace. Odcizení můžeme nalézt v kterékoliv z těchto neproduktivních orientací, má však zvláštní příbuznost s tržní orientací. Ve stejném stupni se také vztahuje k Riesmanově "other directed" osobnosti, jež je v podstatných bodech odlišným pojmem, třebaže "se vyvinul z tržní orientace". Viz D. Riesman, The Lonely Crowd, Yale University Press, New Haven 1950, str. 23.

zboží. A on - stejně jako zboží, které nelze na trhu výhodně prodat - je co do směnné hodnoty bezcenný, ač jeho užitná hodnota může být značná.

Odcizená osobnost určená pro prodej musí ztratit velkou dávku pocitu důstojnosti, který je tak charakteristický pro člověka dokonce i v nejprimitivnějších kulturách. Musí ztratit téměř veškerý pocit sebe sama jako jedinečné a nenahraditelné hodnoty. Pocit mého já vyplývá z toho, že se zakouším jako subjekt své zkušenosti, svého citění, svého rozhodování, svého usuzování, svých činů. To předpokládá, že má zkušenost je má vlastní, a nikoli odcizená. Věci nemají vlastní já a nemá je ani člověk, který se stal věcí.

Tato zbavenost vlastního já u moderního člověka sejevila jednomu z nejplodnějších a nejpůvodnějších současných psychiatrů, pozdnímu H.S. Sullivanovi, jako přírodní jev. Mluvil o oněch psychologích, kteří - jako já - předpokládají, že nedostatek pocitu já je patologickým jevem, stejně jako je jím stav lidí, kteří trpí "přeludy". Já je pro něj pouhým souhrnem úloh, jež hrajeme ve vztahu k jiným a jejichž funkcí je zajistit si uspokojení a vystříhat se pramenící z neuspokojení. Jaký zřetelně rychlý úpadek pocitu já od devatenáctého století, kdy Ibsen učinil v Peer Gyntovi ztrátu tohoto pocitu hlavním tématem svého kriticismu moderního člověka. Peer Gynt je popsán jako člověk s hmotnými cíli, jenž posléze zjistí, že ztratil své já, že se podobá cibuli s mnoha vrstvami, ale bez zrna. Ibsen popisuje děsnou nicotu, který po tomto objevu Peer Gynta ovládne, a paniku, jež způsobí, že si přejde raději se odebrat do pekla než být vržen nazpět v "kadlub" nicoty. A vskutku, spolu se zkušeností o vlastním já mizí pocit individuality - a když se to stane, člověk může zešílet, nezachránili se druhotným pocitem já. Činí tak, zakoušeje se sama jako bytí, považované za úspěšné a užitečné, nebo hodné být úspěšným a užitečným: prostě jako prodejné zboží, kterým on je, protože jiní, jej považují za hodnotu, nikoli jedinečnou, ale odpovídající běžným šablonám.

Nemohli bychom plně postihnout podstatu odcizení, kdybychom nevzali v úvahu jeden specifický aspekt moderního života: jeho rutinizaci a potlačení vědomí základních problémů lidské existence. Dotýkáme se zde univerzálního problému života. Člověk si musí vydobývat svůj denní chléb, a to je úkol, který ho většinou více méně pohlcuje. Musí dbát o splnění úkolů každodenního života, které stojí mnoho času i energie. Zamotává se do sítě jisté rutiny, nezbytné pro vyplnění těchto úkolů. Vytváří společenský pořádek, konvence, návyky a ideje, které mu dovolují vykonávat, co je nutno, a žít se svým bližním v minimálním střetávání. Je charakteristické pro veškerou kulturu, že buduje umělý člověkem vytvořený svět, jenž je povýšen nad svět přirozený, v němž člověk žije. Člověk se však může rozvíjet jen tehdy, zůstane-li ve styku se základními fakty své existence, jestliže může zakoušet blaho lásky a solidarity stejně tak, jako zakouší tragický fakt své osamělosti a fragmentárního charakteru své existence. Ztrácí svůj styk se světem a chápání světa, jestliže je zcela ponořen v rutinu a artefakty života, jestliže není s to vidět nic jiného než člověkem stvořenou, obecně uznávanou jevovou tvář světa. V každé kultuře nacházíme konflikt mezi rutinou každodennosti a úsilím proniknout zpět k základním skutečnostem existence. Této snaze napomáhá jedna z funkcí umění a náboženství, třebaže náboženství samo se konec konců stává novou formou rutiny.

I nejprimitivnější dějiny člověka nám ukazují pokus uchopit esenci reality uměleckým tvořením. Primitivní člověk se neuspokojuje praktickou funkcí svých nástrojů a zbraní, ale snaží se je přizdobit a okrášlit, transcenduje jejich utilitární funkci. Vedle umění můžeme nalézt nejvýznačnější cestu, jak prolomit povrch rutiny a vejít ve styk s posledními skutečnostmi života v tom, co můžeme nazvat "rituály".

Mám zde na mysli rituály v širším slova smyslu, jak je nacházíme na příklad v provádění řeckých dramát, a nikoli rituály v užším smyslu náboženském. Jaká je funkce řeckého dramatu? V umělecké a dramatické formě vpřítomňovalo fundamentální problémy lidské existence. Divák - ne však divák v našem moderním smyslu jako konsument - byl vytržen ze sféry každodenní rutiny a přiveden do kontaktu se sebou samým jakožto lidským bytím, do kontaktu s kořeny své existence. Tento proces, do nějž byl vtažen, získával na intenzitě, jež jej přivedla zpět k sobě samému. Ať si pomyslíme na řecká drama, indiánské tance, středověké pašijové hry, židovské či křesťanské náboženské rituály, máme vždy co dělat s různými formami dramatizace fundamentálních problémů lidské existence, s předváděním těchto problémů, které jsou vyšle-  
ny ve filosofii a theologii.

Co zbylo z této dramatizace života v moderní kultuře? Člověk stěží vůbec kdy pronikne ze sféry jím vytvořených věcí a konvencí a stěží vůbec kdy prolomí povrch své rutiny, nehledě na groteskní snahu uspokojit potřebu rituálu, jak se praktikuje v bratřstvích a lóžích. Jediným jevem, který se blíží významu rituálu, je účast diváků na sportovních utkáních. Zde máme co dělat nejméně s jedním základním problémem lidské existence: bojem mezi lidmi a pasivní zkušeností vítězství a porážky. Ale jaký je to primitivní a omezený aspekt lidské existence, redukující bohatství lidského života na jediný zvláštní aspekt!

Vypukne-li ve velkém městě požár, nebo srazí-li se auta, spousta lidí se shromáždí a pozoruje. Milióny lidí fascinují denně zprávy o zločinech a detektivky. Nábožně navštěvují filmy, kde dvěma ústředními tématy jsou zločin a vášeň. Všechno tento zájem a fascinovanost není prostě jen výrazem špatného vkusu a senzacechtivosti, ale také výrazem hluboké potřeby dramatizace posledních jevů lidského života, života a smrti, zločinu a trestu, boje mezi člověkem a přírodou. Ale zatímco řecké drama pojednává o těchto problémech na vysoké umělecké a metafysické úrovni, naše moderní "drama" a "rituál" jsou hrubé a nevyvolávají žádný účinek katharse. Všechna tato fascinace sportovními utkáními, zločinem a vášní signalizuje potřebu prolomit povrch rutiny, ale způsob jak je uspokojována prozrazuje extrémní chudobu řešení.

Tržní orientace je úzce spjata s faktem, že nesmírnou potřebou moderního člověka se stala potřeba směňovat. Je jistě pravda, že i primitivní ekonomika je založena na rudimentární formě dělby práce a směně zboží uvnitř kmenu nebo mezi kmeny sousedními. Ten, který vyrábí sukno, směňuje je za obilí vypěstované sousedem, za srpy nebo nože, které vyrobil kovář. Se vzrůstající dělbou práce vzrůstá směna zboží, avšak normálně je pouhým než prostředkem k ekonomickému cíli. V kapitalistické společnosti se směna stala samoučelem.

V jiném kontextu jsem se již zmínil o tom, že lásku k vlastnictví vystřídala láska ke směně. Člověk si kupuje vůz nebo dům, zamýšleje jej při první příležitosti prodat. Ještě významnější je však skutečnost, že pud směňovat působí i v oblasti mezilidských vztahů. Láska není často ničím jiným než výhodnou směnou mezi dvěma lidmi, kteří dostávají maximum toho, co mohou očekávat - bere-li se v úvahu jejich hodnota na trhu osobností. Každý člověk je "balíčkem", v němž různé aspekty jeho směnné hodnoty splývají v jednu - v jeho "osobnost". Míní se tím ony kvality, které z něj vytvářejí prodavače sebe sama; jeho vzhled, výchova, příjem a naděje na úspěch. Každý usiluje vyměnit toto balení za nejlepší hodnotu, kterou lze dostat. Dokonce i funkce společenských schůzek a společenského styku o sobě je funkcí směnou. Člověk dychtí setkat se s poněkud výše ceněným balením, aby ním navázal kontakt a podle možnosti i výhodnou směnu. Přeji si směniti své společenské postavení, a to je vlastní já, za vyšší, a v tomto procesu směňuje svůj starý okruh přátel,

zvyků a pocitů za nový, právě jako směňuje svého Forda za Buicka. Adam Smith se domníval, že tento sklon vyměňovat je vnitřní součástí lidské přirozenosti; ve skutečnosti je symptomem abstraktifikace a odcizení, jež je vlastní sociálnímu charakteru moderního člověka.

Celý proces žití se zakouší analogicky výhodnému investování kapitálu, při čemž kapitálem, který se investuje, je můj život a moje osoba. Kupuje-li si někdo kousek mýdla nebo libru masa, oprávněně předpokládá, že zaplacená suma odpovídá hodnotě koupeného mýdla nebo masa. Znepokojuje se, zda rovnice "tolik mýdla - tolik peněz" odpovídá existující struktuře cen. Ale tento předpoklad se rozšířil na všechny ostatní formy činnosti. Jde-li člověk na koncert nebo do divadla, ptá se sám sebe více nebo méně otevřeně, zda to "stálo za peníze", které zaplatil. Ač tato otázka určitý marginální význam má, v podstatě smysl nemá, protože dané srovnání pojalo dvě nesouměřitelné věci. Potěšení z koncertu nemůže být za žádnou cenu vyjádřeno peněžně. Koncert, ani zážitek z jeho poslechu není zbožím.

..... V myslí moderního člověka se vynořila nová otázka, otázka, "zda život je hoden toho, aby se žil", a v souvislosti s tím se vyjevil pocit, že život někoho je "nezdar" či "úspěch". Tato myšlenka vyrůstá z koncepce života jeho podniku, který by měl vykázat zisk. Nezdar se podobá bankrotu v obchodě, v něm ztráty jsou větší než příjmy. Tato koncepce je nesmyslná. Můžeme být šťastni nebo nešťastni, můžeme dosáhnout určitých cílů a minout cíle jiné. Není však myslitelná bilance, která by nám mohla ukázat, zda je život hoden žití. Ze stanoviska rovnováhy života snad život nikdy není hoden, aby byl žit. Vždy nutně končí smrtí. Mnohé z našich nadějí jsou zklamány. Život zahrnuje utrpení a úsilí. Ze stanoviska rovnováhy by se zdálo, že je lepší se vůbec nenarodit nebo umřít v dětství. Kdo však na druhé straně řekne, zda jeden šťastný okamžik lásky či rozkoš dýchat nebo se procházet za svěžího jitra nevyváží všechna utrpení a námahu, jež patří k životu? Život je jedinečný dar a výzva, již nemůžeme měřit v termínech čehokoli jiného. A na otázku, zda je život "hoden žití" nemůže být dána žádná odpověď, která by měla smysl, protože smysl nemá sama otázka.

A zdá se, že tato interpretace života jako obchodu je základnou pro typický moderní jev, k němuž se váže mnoho úvah: vzrůst sebevraždnosti v moderní západní společnosti. Mezi lety 1836 a 1890 vzrostla sebevraždnost v Prusku o 140 %, ve Francii o 35 %. Anglie měla v letech 1836 - 1845 na milión obyvatel 62 případy sebevraždy, a v letech 1906 - 1910 110 případů. Ve Švédsku ve stejných letech byl tento poměr 60 ku 150.<sup>1)</sup> Jak vysvětlit tento růst sebevraždnosti v 19. stol., doprovázený růstem prosperity?

Není pochyb o tom, že motivy sebevraždnosti jsou velmi komplikované a že neexistuje jen jedna motivace, která by mohla vystupovat jako příčina. Zjišťujeme, že v Číně se vyskytuje "sebevražda z pomsty". Po celém světě nacházíme sebevraždu z melancholie. Avšak ani jedna z těchto motivací nehraje větší roli při vzestupu křivky sebevraždnosti v 19. století. Ve své klasické práci o sebevraždě Durkheim předpokládal, že příčinu je třeba hledat v jevu, který nazval "anomií". Tímto termínem měl na mysli destrukci všech tradičních společenských vazeb a skutečnost, že všechny opravdové kolektivní organizace se staly vzhledem ke státu druhotnými, že je zničen všechen opravdový společenský život.<sup>2)</sup> Domníval se, že lidé žijící v moderním politickém státě jsou "dezorganizovaným množstvím jedinců".

1) Citováno z knihy Les Causes du Suicide, autor Maurice Halbwachs, vydal Felix Alcan, Paříž 1930, str. 92 a 481.

2) Viz Emil Durkheim, Le Suicide, Felix Alcan, Paris 1897, str. 446.

Cesta Durkheimova výkladu se shoduje s předpoklady naší práce. K jejich rozboru se vrátím později. Domnívám se rovněž, že přídatným faktorem sebevraždy je nuda a monotónnost života, zmožená a vyvolaná odcizeným způsobem života. Zdá se, že tuto hypotézu podporují údaje o sebevraždě ve Skandinávských zemích, Švýcarsku a Spojených Státech.<sup>1)</sup> Existuje však i jiný důvod, který Durkheim a ostatní badatelé o sebevraždě opominuli. Má co dělat s celkovou "bilanční" koncepcí života jako obchodu, který může ztroskotat. Mnohé případy sebevraždy jsou vyvolány cítěním, že "život se nezdařil", že "už není hoden žít". Člověk podniká sebevraždu stejně jako obchodník vyhláší bankrot, když ztráty převážily zisky a když už není naděje se zrestaurovat.

### C) Různé jiné aspekty.

Posud jsem se snažil podat obecný obraz odcizení moderního člověka od sebe sama a od svého bližního, jak se jeví v procesu výroby, spotřeby a uživení volného času. Nyní bych chtěl pojednat o některých zvláštních aspektech současného sociálního charakteru, které sice mají blízký vztah k jevu odcizení, avšak bude snazší, pojednat-li o nich odděleně.

#### 1) Anonymní autorita - konformita.

Prvním z těchto aspektů je postoj moderního člověka k autoritě. Rozebírali jsme již rozdíl mezi autoritou racionální a iracionální, podporující a zakazující. Konstatovali jsme, že pro západní společnost osmnáctého a devatenáctého století bylo charakteristické sloučení obou těchto druhů. Racionální i iracionální autorita je společná, že jsou to autority zjevné. Víte, kdo rozkazuje a zakazuje: otec, učitel, šéf, král, důstojník, kněz, bůh, zákon a morální vědomí. Požadavky nebo zákazy mohou být rozumné nebo nikoli, přísané nebo shovívavé a já mohu být poslušným nebo rebellem. Vždy však vím, že existuje autorita, kdo je autoritou, co požaduje a jaké jsou důsledky mé poslušnosti a nebo rebelství.

V polovině dvacátého století se charakter autority změnil. Není už autoritou zjevnou, ale je anonymní, neviditelná a odcizená. Nikdo neklade požadavky; žádná osoba ani idea ani morální zákon. Stejně však jsme všichni právě tak nebo více konformní, jako by byli lidé v silně autoritářské společnosti. Nikdo není autoritou kromě anonymního "se" ("It"). Co je toto "se"? Zisk, ekonomická nutnost, trh, zdravý rozum, veřejné mínění, co "se" dělá, myslí, cítí. Zákony anonymní autority jsou stejně neviditelné jako zákony trhu - a stejně tak nenapadnutelné. Kdo může útočit proti neviditelnému? Kdo se může bouřit proti Nikomu? Rozplývání zjevné autority můžeme jasně vidět ve všech sférách života. Rodiče už nepřikazují. Domnívají se, že dítě "to bude chtít udělat". Protože sami nemají žádné principy nebo přesvědčení, snaží se vést své děti k tomu, aby dělali, co požaduje zákon konformity; a často se od svých dětí učí, který postoj se vyžaduje, neboť jsou starší a méně přijdou do styku s tím "nejposlednějším". Totéž platí v průmyslu a v obchodě. Nedáváte rozkazy, vy "předpokládáte"; nenařizujete, vy lichotíte a manipulujete. Dokonce i americká armáda přejala mnoho z této nové formy autority. Armáda je propa-

1) Citované dílo, str. 448. Všechny údaje také ukazují, že protestantské země mají vyšší křivku sebevražd než země katolické. To může být způsobeno množstvím faktorů obsažených v odlišnosti katolického a protestantského náboženství, ale i hem adekvátnější prostředky, jak si poradit s pocitem viny atd. Musí se však vzít v úvahu i to, že protestantské země jsou ty, v nichž se více rozvinul kapitalistický způsob výroby a úplněji formuje charakter obyvatelstva v porovnání s katolickými zeměmi; a dále, že rozdíl katolických a protestantských zemí je také většinou rozdílem různých stadií vývoje moderního kapitalismu.

gována, jako by byla přitažlivým obchodním podnikem; voják by se měl cítit jako člen "teamu", i když zůstává tvrdým faktem, že musí být cvičen k tomu, aby zabíjel a byl zabíjen.

Pokud existovala zjevná autorita, potud existoval konflikt a potud existovala rebelie - proti autoritě iracionální. V konfliktu s příkazem vlastního svědomí a v boji proti iracionální autoritě se osobnost vyvíjela, a zejména se vyvíjel smysl pro vlastní já. Nazírám sebe sama jako "já", protože já pochybuji, já revoltuji, já protestuji. A dokonce i když se podřizuji a cítím porážku, i tehdy zakouším sebe sama jako "já", já poražený. Když si však nejsem vědom podřízení nebo revolty, když jsem pod vládou anonymní autority, ztrácím pocit vlastního já, stávám se součástí, součástí "se" ("It").

Konformita je mechanismem, jehož prostřednictvím působí anonymní autorita. Mám dělat totéž, co dělá každý. A tedy musím být konformní, nesmím se odlišovat, nesmím "vyčnívat". Musím být připraven a ochoten se měnit podle změn šablon. Nesmím se ptát, zda mám pravdu nebo nikoli, ale zda jsem se přizpůsobil, zda nejsem "zvláštní" a odlišný. Jedinou věcí, jež ve mně trvá, je právě tato připravenost ke změně. Nikdo nade mnou nemá žádnou moc, vyjímaje dav, jehož jsem součástí a jež jsem tedy poddán.

Není jisté zapotřebí, abych čtenáři demonstroval, jakého stupně dosáhlo toto podřízení anonymní autoritě prostřednictvím konformity. ....

#### 11) Zásada vyloučení frustrace (Nonfrustration).

Jak jsem již zdůraznil, je anonymní autorita a samozřejmá konformita z velké většiny důsledkem našeho způsobu výroby, který vyžaduje rychlé přizpůsobení se stroji, disciplínu masového chování, shodný vkus a poslušnost bez použití násilí. Jiná stránka našeho ekonomického systému - potřeba masové konzumce - spolupůsobí při zrodu onoho rysu sociálního charakteru moderního člověka, jež zvláště výrazně kontrastuje se sociálním charakterem devatenáctého století. Mám na mysli princip, že každé přání musí být okamžitě splněno a žádná touha nesmí být frustrována. Nejběžnější ilustrací daného principu je náš systém kupování na splátky. V devatenáctém století jste si koupil, co jste potřeboval, když jste si na to ušetřil. Dnes to, co potřebujete, ale i nepotřebujete, kupujete na úvěr. Hlavní funkcí reklamy je vlichotit vás do koupě a pokud jen lze, vystupňovat vaši chuť na věci. Žijete v kruhu. Koupíte na splátky, abyste po čase, až splatíte, prodal a znovu koupil poslední model.

Zásada, že touhy se musí uspokojovat bez velkého prodlení, ovlivňuje rovněž sexuální chování, a to zvláště do konce první světové války. Racionalizace tomu přiměřeně se oděly hrubou formou špatně pochopeného freudismu: myšlenkou, že neurosy vznikají z "potlačených" sexuálních žádostí, že frustrace jsou "traumatické", že čím méně "potlačujete", tím jste zdravější. I rodiče získali "komplex" v obavě, aby předešli frustraci a poskytli dětem vše, co si přejí. Naneštěstí mnohé z těchto dětí, jakož i jejich rodičů skončili pokud si to mohli dovolit u psychoanalytika. Nedostatek schopnosti omezit žádosti má stejný důsledek jako nedostatek zjevné autority - ochromení a konečně destrukci já. Jestliže neodkládám splnění svého přání (a mám pouze přání splnitelná), nemám konflikty, nemám pochybnosti, neexistuje rozhodování. Nikdy nejsem se sebou sám, protože jsem stále zaměstnán - a to buď prací nebo rozkoší. Nemám vůbec potřebu být si vědom sama sebe jakožto sama sebe, protože jsem stále pohlcován konsumováním rozkoše. Jsem systémem tužeb a jejich satisfakcí. Musím pracovat, abych naplnil své tužby, které jsou neustále podněcovány a řízeny ekonomickou mašinerií. Mnohé z nich jsou umělé. I sexuální touha není zdale-

ka tak "přirozená", jak se dělá. Do určité míry je stimulována uměle. A potřebuje být uměle podněcována, jestliže si přejeme mít lidi takové, jaký je současný systém jejich potřeb - lidi, kteří se cítí "šťastní", nemají pochybnosti, nemají konflikty, lidi řízené bez použití násilí.

Rozkoš pochází většinou z konzumce a "hltní" zboží: podívaná, potrava, pití, cigarety, lidé, přednášky, knihy a filmy - všechno se konsumuje a polyká. Svět je jediným velkým objektem naší žádosti, velikým jablkem, velikou lahví, velikými prsy; a my jsme kojenci, věčně očekávajícími, věčně doufajícími - a věčně zklamanými. A jak můžeme ne být věčně zklamaní, jestliže akt našeho rození končí u matčiných prsou, nejsme-li nikdy odstaveni, zůstáváme-li přerostlými dětmi, nepřekročíme-li nikdy receptivní orientaci?

A tak jsou lidé strápení, cítí se méněcenní, nedostateční, vinní. Cítí, že jdou životem aniž žijí, že jim život uniká pod rukama jako písek. A jak si poradí se svými starostmi, které vyplývají z pasivity neustálého požívání? Jinou formou pasivity, neustálým vyprazdňováním se, mluvením. A zde je tomu naprosto stejně jako v případě autority a spotřeby - myšlenka, která byla kdysi produktivní, se vrací v pravý opak.

### iii) Volná asociace a volná mluva.

Freud objevil princip volné asociace. Odložíte-li kontrolu svých myšlenek v přítomnosti naslouchající školené osoby, můžete odhalit své nevědomé pocity a myšlenky, aniž byste spali, byli šílení, opilí nebo hypnotizováni. Psychoanalytik čte mezi vašimi řádky; je s to porozumět vám lépe než vy sami, protože jste osvobodili své myšlení od omezení konvenční myšlenkové kontroly. Ale volná asociace se brzo rozkládá, stejně jako svoboda a štěstí. Nejdříve se rozkládá v samotné ortodoxní psychoanalytické proceduře. Ne vždy, ale často. Místo aby rostl výraz uvolněných myšlenek, plný významu, přichází bezvýznamné tlachání. Jiné terapeutické školy redukuje úlohu analytika na úlohu sympatizujícího posluchače, který v poněkud pozměněné podobě opakuje pacientova slova, aniž by se je snažil interpretovat nebo vysvětlit. To vše se podniká s myšlenkou, že nesmí být narušena pacientova svoboda. Freudova idea volné asociace se stala nástrojem mnohých psychologů, kteří se sami, nazývají poradci, ačkoli jediná věc, kterou nedělají, je radit. Tito poradci mají stále stoupající úlohu jako soukromní praktici, podobně jako poradci v průmyslu.<sup>1)</sup> Jaký je výsledek takové procedury? Obvykle to není léčba, jakou měl na mysli Freud, když doporučoval volnou asociaci jako základnu pro pochopení nevědomého; je to spíše uvolnění napětí, které vyplyne se sdělením v přítomnosti sympatizujícího posluchače. Vaše myšlenky, pokud si je necháváte pro sebe, vás mohou znepokojovat, ale z tohoto znepokojení může vyjít něco plodného. Uvažujete o nich, přemýšlíte, cítíte a tato cesta vás může dovést k zrození nové myšlenky. Ale když se vymluvíte, když nedopustíte, jak tomu bývá, aby na vás vaše myšlenky vykonávaly nátlak, nestanou se plodné. Je to přesně totéž jako v případě neomezené spotřeby. Jste systémem, do něhož věci neustále vcházejí; uvnitř však není nic, žádné napětí, přetváření, žádné já. Smyslem Freudova objevu volné asociace bylo odhalit, co se skrývá pod povrchem, odkryt, co skutečně jste. Moderní rozmluva se sympatizujícím posluchačem má cíl opačný, třebaže nepřiznaný. Její funkcí je způsobit, aby člověk zapomněl, kým je, (za předpokladu, že posud má nějakou paměť), aby zrušil všechno napětí, a s ním i smysl vlastního já. ....

1) Viz W.J. Dison, Industrial Relations, Cornell University Press, 1948. a rozpravu G.Friedmanna ve Où va le Travail Humain? Gallimard, Paris, 1950, str. 142 a násled., a dále H.W. Marell, Industrial Psychology, Reinehart and company, Inc., New York, 1949, str. 372 a násled.

#### iv) Rozum, svědomí, náboženství.

Co se v odcizeném světě stává s rozumem, svědomím a náboženstvím? Při povrchním pohledu prosperují. O nevzdělanosti lze v západních zemích sotva mluvit. Ve Spojených státech stále víc a víc lidí navštěvuje vysoké školy. Každý čte noviny a s porozuměním mluví o světových událostech. Pokud se týče svědomí, většina lidí jedná v široké sféře osobního života zcela mravně, a vzhledem k obecnému zmatení je to až překvapující skutečnost. Uvažujeme-li o náboženství, je dobře známo, že ohromná většina Američanů věří v boha - alespoň to uvádí ve výzkumech veřejného mínění. Avšak nemusíme jít příliš hluboko, abychom objevili skutečnosti méně radostné.

Mluvíme-li o rozumu, musíme nejprve rozhodnout, jakou lidskou schopnost máme na myslí. Jak jsem již uvedl, musíme rozeznávat mezi inteligencí a rozumem. Inteligencí rozumím schopnost manipulovat nástroji k dosažení určitého praktického cíle. Intelligence používá šimpanz, který spojuje dvě tyče, aby dosáhl na banán, ani jedna z těchto tyčí není sama dost dlouhá. A tak to děláme všichni, pokud se jedná o naše záležitosti, "počítajíce", jak věci provést. V tomto smyslu intelligence znamená, brát věci jako dané a podnikat kombinace, jejichž cílem je usnadnění manipulace s nimi. Intelligence je myšlenka ve službě biologického přežití. Rozum, na straně druhé, usiluje o pochopení. Snaží se zjistit, co je pod povrchem, poznat jádro a podstatu reality, jež nás obklopuje.

Rozum požaduje vztah a smysl pro vlastní já. Jsem-li pouhým pasívním receptorem dojmů, myšlenek, mínění, mohu je porovnávat, mohu jimi manipulovat - ale nemohu do nich proniknout. Descartes vyvodil existenci mého já jako individua ze skutečnosti, že myslím. Argumentoval tak, že pochybuji, a tedy myslím; myslím a tedy jsem. Ale i opak je pravdou. Jen tehdy, jestliže já jsem sám sebou, jestliže jsem neztratil svou individualitu v anonymním "Se" (It), jen tehdy mohu myslít, to jest, mohu používat svého rozumu.

K tomu se těsně pojí ztrácející se smysl pro realitu, jež je charakteristický pro odcizenou osobnost. Mluvit o "ztrácejícím se smyslu pro realitu" odporuje široce rozšířené myšlence, že se od většiny historických etap odlišujeme svým větším realismem. Ale mluvit o našem realismu se téměř podobá paranoidnímu zkomolení. Jací realisté, kteří si hrají se zbraněmi, jež mohou přivodit zničení vši moderní civilizace, ne-li dokonce samé zeměkoule! Kdyby se zjistilo, že si stejně počíná individuum, ihned by putovalo do vězení, a kdyby se ještě pyšnilo svým realizmem, psychiatři by to považovali za dodatečný a velice vážný příznak nemocné mysli. Ale naprosto uniká skutečnost, že moderní člověk projevuje udivující nedostatek realismu pro toto vše: Pro smysl života a smrti, pro štěstí a utrpení, pro city a vážné myšlení. ....

Vůči rozumu je destruktivní i jiný faktor současné společnosti, o němž jsem se již zmínil. Nic není možno vidět v totalitě, protože nikdo nikdy nedělá práci celou, ale pouze její část, protože rozměry věcí a organizace lidí jsou příliš rozsáhlé, než aby mohly být pochopeny jako celek. A proto nemohou být pozorovány ani zákony, které se skrývají za jevy. K tomu, abychom pružně manipulovali jedním odvětvím větší jednoty, ať už se jedná o stroj nebo o stát, postačí intelligence. Rozum se však může vyvíjet, jen je-li zaměřen k celku, jestliže zachází s entitami, které lze pozorovat a řídit. Stejně jako naše uši a oči fungují jen v rámci určitých kvantitativních limitů vlnové délky, i náš rozum je omezen na to, co je pozorovatelné jako celek a ve svém celkovém fungování. Řečeno jinými slovy: za určitým řádem velikosti se nutně ztrácí konkrétnost a na její místo nastupuje abst-

reaktifikace, s níž upadá smysl pro realitu. První, kdo viděl tento problém, byl Aristoteles, který uvažoval o tom, že město překročí v počtu obyvatel míru dnešního malého města, je nesnesitelné k obývání.

Pozorujeme-li kvalitu myšlení odcizeného člověka, udiví nás, jak se vyvíjí jeho inteligence a jak chýtrá jeho rozum. Realitu bere jako danou; přeje si ji jíst, konsumovat, dotýkat se jí. Vůbec se však netáže, co je za ní, proč jsou věci takové, jaké jsou, a kam směřují. Nemůžete jíst význam, nemůžete konsumovat smysl, a pokud se týče budoucnosti - après nous le déluge! Zdá se, že i od devatenáctého století k dnešku lze zjistit znatelný růst stupidity - rozumíme-li stupiditou protiklad rozumu, nikoli inteligence. Navzdory tomu, že každý čte nábožně své denní noviny, nemůže být ani řeči o pochopení významu politických událostí, jež je otřesný. Neboť naše inteligence nám pomáhá produkovat zbraně, jež náš rozum není s to kontrolovat. Ve skutečnosti máme vědění - jak, avšak nemáme vědění - proč, ani vědění - pro - co. Máme mnoho lidí s dobrým a vysokým inteligenčním kvocieniem, avšak naše inteligenční testy měří schopnost si zapamatovat a rychle manipulovat věcmi - neměří však rozum. ....

Nové automatické mozky jsou vskutku ilustrací toho, co se na tomto místě rozumí inteligencí. Manipulují daty, která do nich byla vložena. Srovnávají, vybírají a konečně přicházejí k závěrům rychleji a s větším vyloučením omylu, než jak je schopna lidská inteligence. Avšak podmínkou všeho toho jsou základní data, která byla do nich předem dána. Čeho elektrický mozek není schopen, je tvůrčí myšlení; není schopen dospět k pohledu do podstaty pozorovaných skutečností, není schopen vyjít za vložené údaje. Stroj může nahradit nebo i zdokonalit inteligenci, ale nemůže nahradit rozum.

Etika, při nejmenším ve významu řecko-židovsko-křesťanské tradice, je neodlučitelná od rozumu. Etické jednání je založeno na schopnosti vytvářet hodnotové soudy na bázi rozumu. Etické jednání znamená rozhodovat se mezi dobrem a zlem a podle tohoto rozhodnutí jednat. Použití rozumu předpokládá přítomnost já, stejně jako etický soud a činnost. A dále: etika - ať již máme na mysli etiku monoteistického náboženství nebo světského humanismu - se zakládá na principu, že žádná instituce a žádná věc nestojí výše než kterékoli lidské individuum; že cílem života je rozvinout lidskou lásku a rozum a že tomuto cíli musí být podřízená jiná a všechna ostatní lidská činnost. Ale jak může být etika významnou součástí života, v němž se individuum stalo autematem, které slouží velkému anonymnímu "Se" (It)? A dále, jak se může vyvíjet svědomí, když principem života je konformita? Svědomí je ve své skutečné podstatě nonkonformní. Musí být s to říci ne, když kdokoli jiný říká ano. Aby toto "ne" řeklo, musí mít jistotu o správnosti soudu, na němž je toto "ne" založeno. Jak dalece je osobnost konformní, tak dalece nemůže slyšet hlas svého svědomí, a tím méně podle něj jednat. Svědomí existuje jen potud, pokud člověk zakouší sebe sama jakožto člověka, a ne jako věc a zboží. Máme-li na mysli věci směřované na trhu, existuje jiný quasi-etický zákoník, zákoník slušnosti. V úvahu padá, zda věci jsou směřovány za slušné ceny, bez triků a násilí, jež by narušovaly slušnost smlouvání. Nikoli dobro a zlo, ale tato slušnost je etickým principem trhu a také etickým principem, jež ovládá život tržní osobnosti (marketing personality).

Tento princip slušnosti bezpochyby vytváří jistý typ etického chování. Jednáte-li podle zákoníku slušnosti, nelžete, nepodvádíte a nepoužíváte násilí, vždy dáváte příležitost jiné osobě. Ale součástí zákoníku etiky slušnosti není milovat bližního, cítit s ním zajedno, obětovat svůj život rozvoji svých duchovních potencií.

Žijeme v paradoxní situaci: praktikujeme etiku slušnosti a vyznáváme etiku křesťanství. Můžeme neklopýtát o tento zjevný rozpor? Obvykle neklopýtáme. A proč? Zčásti proto, že dědictví čtyř tisíciletí vývoje svědomí v žádném případě není úplně ztraceno. Naopak, osvobození člověka od sil feudálního státu a církve v mnoha směrech umožnilo, aby se zhodnotilo toto dědictví a aby v období mezi osmnáctým stoletím a dneškem přineslo plody jako snad nikdy předtím. Jsme posud součástí tohoto procesu. Ale zdá se, že naše vlastní podmínky života dvacátého století nezrodí žádný nový květ, který by rozkvetl, až tento starý uvadne.

Ve faktu, že reinterpreтуjeme humanistickou etiku a náboženskou etiku ve světle etiky slušnosti tkví další důvod, proč neklopýtáme o rozpor mezi humanistickou etikou a etikou slušnosti.

.....

#### v) Práce

Jakého významu nabývá v odcizené společnosti práce?

.....

Aby člověk žil, musí - pokud nevykořisťuje druhé - pracovat. Ať je jeho pracovní postup jakkoli primitivní a jednoduchý, sama skutečnost, že vyrábí, přesahuje živočišnou říši. Právem byl definován jako "vyrábějící živočich". Práce však není pro člověka pouhou nevyhnutelnou nutností. Je také jeho osvoboditelkou od přírody, jeho tvůrcem jako společenské a nezávislé bytosti. V procesu práce, to je v procesu přetváření a změny vnitřní i vnější přírody se přetváří a mění sám člověk. Přesahuje přírodu tím, že ji ovládá. Rozvíjí své síly spolupráce, rozum a svůj smysl pro krásu. Vyděluje se z přírody a ze své původní jednoty s ní, zároveň však se s ní znovu spojuje jako její vládce a stavitel. Čím více se rozvíjí jeho práce, tím více se rozvíjí i jeho individualita. V procesu přetváření přírody se učí využívat své síly, jeho mozek a tvůrčí schopnosti vzrůstají. ....

S úpadkem středověké struktury a s počátkem moderního způsobu výroby se význam a funkce práce od základu změnila. Člověka, jež se obává své nově nabyté svobody, posedla potřeba zmírnit své pochybnosti a obavy horečnou aktivitou. Výsledky jeho aktivity, ať to byl úspěch nebo nezdár, rozhodovaly o jeho spasení, napovídajíce, zda je mezi dušemi spasenými nebo ztracenými. Z činnosti, jež sama přináší uspokojení a potěšení, se práce změnila v povinnost a posedlost. Čím víc bylo možné získat prací bohatství, tím víc se stávala pouhým prostředkem k dosažení cíle bohatství a úspěchu. Práce se stala - použijeme-li termínu Maxe Webera - vůdčím faktorem "vnitro - světského asketismu", odpovědí na člověkův pocit osamocení a izolace.

Práce v tomto smyslu existovala ovšem jen pro vyšší a střední třídy, pro ty, kteří mohli nahromadit nějaký kapitál a najímali práci jiných. Pro většinu, pro ty, kteří měli jen fyzickou energii, již prodávali, byla práce pouhou prací z přinucení. ....

Náboženský postoj k práci jako povinnosti, který dosud převládal v devatenáctém století, se v posledních desetiletích podstatně změnil. Moderní člověk neví, co dělat sám se sebou, jak plodně strávit svůj život; v důsledku toho je puzen pracovat, aby se vystříhal nesnesitelné nudy. Avšak práce přestala být morální a náboženskou povinností ve smyslu postoje středních tříd osmnáctého a devatenáctého století. Objevilo se něco nového. Stále rostoucí produkce, tlak vyrábět stále více a lepších věcí se staly samoučelem, staly se novými ideály. Práce se pracující osobě odcizila.

Co se stalo s průmyslovým dělníkem? Stravuje svou nejlepší energii v sedmi ne-

bo osmi denních hodinách, v nichž "něco" produkuje. Potřebuje svou práci, aby byl živ, avšak jeho úloha je v podstatě pasivní. Plní malou izolovanou funkci v komplikovaném a vysoce organizovaném procesu výroby, aniž by byl kdy postaven tváří v tvář "svému" výrobku jako celku, alespoň nikoli jako výrobce. Vidí jej, ale pouze jako spotřebitel; za předpokladu, že má peníze, aby si "svůj" výrobek koupil. Celý výrobek se jej netýká ani ve svém fyzickém aspektu, ani ve svých širších aspektech ekonomických a sociálních. Je postaven na určité místo, aby splnil určitý úkol, ale neúčastní se organizace nebo řízení práce. Nezájímá se ani nezná, proč vyrábí toto zboží místo jiného, jaký vztah má k potřebě společnosti jako celku. Boty, vozy a elektrické žárovky vyrábějí "podniky", používají stroje. On je daleko spíše součástí stroje než jeho vládcem a aktivním činitelem. Stroj se stal jeho vládcem, namísto aby mu sloužil. Místo, aby se stroj stal náhražkou lidské energie, člověk se stává náhražkou stroje. Jeho práci lze definovat jako výkon činností, které dosud nemohou být provedeny stroji.

Práce je prostředkem pro získání peněz, a nikoli o sobě plodnou činností. P. Drucker, který zkoumal postoje dělníků v automobilovém průmyslu, vyjádřil tuto myšlenku velice výstižně: "Pro velkou většinu automobilových dělníků je jediný význam práce v penězích, které sami dostanou; ne však v něčem jiném, co by bylo spjaté s prací nebo s výrobkem. Práce se jeví jako cosi nepřírozeného, jako nepříjemná, bezvýznamná a hloupá podmínka získání peněz, prostá důstojnosti i významu. Žádný div, že to podporuje ledabylou práci, lajdáctví a jiné triky k získání stejného množství peněz za méně práce. Žádný div, tyto skutečnosti mají za následek nešťastného a neuspokojeného dělníka, protože výplatní lístek nepostačuje k založení člověkovy sebeúcty".<sup>1)</sup>

Tento vztah dělníka k jeho práci je výsledkem celé společenské organizace, jejíž je dělník součástí. Jsa "zaměstnaný" (employed<sup>2)</sup>), není aktivním činitelem, nemá žádnou zodpovědnost vyjímaje hbité provedení izolovaného úseku práce, nemá žádný zájem, vyjímaje to, aby domů přinesl dosti peněz ke své obživě a obživě rodiny. Je součástí zařízení, které najímá kapitál, a jeho úloha a funkce jsou určeny touto kvalitou - být součástí zařízení. V posledních desetiletích se psychologii dělníka věnuje zvýšená pozornost, věnuje se pozornost jeho vztahu k práci, "lidskému problému průmyslu". Ale právě tato formulace napovídá o skrytém postoji: Existuje lidská bytost, která tráví většinu svého času v práci, a tak by se spíše než o "lidském problému průmyslu" mělo mluvit o "průmyslovém problému lidského bytí". ...

Odcizený a hluboce neuspokojivý charakter práce vyvolává dvě reakce. První je ideál naprostého nicnedělání. Druhá se projevuje v zakořeněném, třebaže často neuvědomém nepřátelství vůči práci a čemukoli a komukoli, kdo je s ní spjat.

Síroce rozšířenou touhu po stavu naprostého nicnedělání a pasivity není těžké rozpoznat. Naše inserce jí podněcuje dokonce ještě více než sex. Jistě existuje mnoho užitečných drobností, které šetří práci. Ale tato užitečnost slouží jako pouhá racionalizace pro apel k úplné pasivitě a receptivnosti.

.....

Mnohem závažnější a hlubší reakce na neplodnost a nudu práce je nepřátelství vůči práci, mnohem méně uvědomělé než naše touha pro nicnedělání a nečinnost. Mnohý z obchodníků se cítí jako vězeň svého obchodu a svého zboží. Svě zboží pocitu-

1) Viz Peter Drucker, Concept of the Corporation, The John Day Company, New York, str. 179.

2) Anglický termín "employed", podobně jako německý "angestellt" se vztahují spíše k věcem než k lidským bytostem.

je jako podvod a chová k němu tajné pohrdání. Nenávidí své zákazníky, kteří nutí předstírat, aby prodal. Nenávidí své konkurenty, protože jsou pro něj hrozbou. Nenávidí ty, kteří jsou mu podřízeni, nenávidí i ty, kteří jsou nad ním, protože je s nimi v neustálém konkurenčním boji. A ze všeho je nejvýznamnější to, že nenávidí sebe sama, neboť pozoruje, jak jeho život mívá, aniž by kromě chvilkového opojení úspěchem měl nějaký smysl.